

Research Paper

A Philosophical and Psychological Contemplation with a Comparative Approach on the Concept of Happiness in Dostoevsky's Weltanschauung

Zeinab Sadeghi Sahlabad^{1*}, Zahra Ghasri²

¹ Associate Professor, Department of Russian Language, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran.

² Bachelor's degree graduate from the Department of Russian Language, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran.

10.22080/lpr.2026.30926.1180

Received:

December 27, 2025

Accepted:

March 04, 2026

Available online:

May 18, 2026

Keywords:

Dostoevsky, happiness, suffering, salvation, Aristotle, Avicenna, Rumi.

Abstract

This paper explores the concept of happiness in Dostoevsky's philosophical and literary worldview. It aims to demonstrate that happiness in his thought is not a fleeting emotional state but a profound spiritual experience closely linked to suffering, moral struggle, and existential awareness. By examining key moments in Dostoevsky's works, the study seeks to clarify how happiness emerges through inner transformation and the search for meaning in human life. The study employs a comparative and analytical approach. It analyzes selected passages from Dostoevsky's major works while also engaging with several philosophical and mystical traditions, including ancient Greek philosophy (Aristotle), Islamic philosophy (Avicenna), and Persian Sufism (Rumi). In addition, relevant ideas from contemporary psychological theories are considered to interpret the broader philosophical implications of happiness. The analysis shows that happiness in Dostoevsky's thought is inseparable from experiences such as suffering, humility, compassion, and love. Encounters with existential crises—questions of freedom, death, identity, and meaning—often lead individuals to deeper self-awareness. Happiness therefore appears not as comfort or pleasure, but as the result of spiritual struggle and moral awakening. Authentic confrontation with suffering and doubt becomes the pathway to a meaningful life and inner renewal.

***Corresponding Author:** Zeinab Sadeghi Sahlabad

Address: Associate Professor, Department of Russian Language, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran.

Email: z.sadeghi@alzahra.ac.ir

Extended Abstract

1. Introduction

Happiness has long been one of the most fundamental and complex concepts in human thought. Philosophers, psychologists, and writers have examined its nature, considering it not only a psychological state but also a moral, existential, and spiritual condition. Among those who explored human existence in depth, Fyodor Dostoevsky occupies a distinctive place. His works engage deeply with ethical and philosophical questions, offering reflections on suffering, freedom, faith, moral responsibility, and the search for meaning.

Dostoevsky's characters often face intense psychological and moral conflicts. Through these struggles, the author shows that happiness is not a fleeting or superficial feeling but a profound existential experience. It frequently emerges from suffering, isolation, repentance, and moral awakening. Genuine moments of happiness in his narratives are intertwined with spiritual insight, compassion, and recognition of responsibility toward others.

Thus, in Dostoevsky's worldview, happiness is inseparable from ethical commitment, spiritual growth, and human interconnectedness; it is a moral and existential state that reflects both personal and social dimensions of life. His conception of happiness resonates with broader philosophical traditions, including the ethical reflections of Aristotle, the metaphysical insights of Avicenna, and the spiritual wisdom of Jalal ad-Din Rumi, highlighting its complex and transformative nature in human life.

2. Purpose, Literature Review, and Method

Several studies have examined different dimensions of Fyodor Dostoevsky's thought. Previous research has primarily focused on themes such as suffering, faith, the problem of evil, freedom, and the relationship between religion and ethics in his works. For instance, some studies have analyzed the philosophical development of Dostoevsky from early socialist tendencies to a tragic faith centered on "redemption through suffering". Other works have addressed freedom in his late novels, Islamic motifs, and the meaning of life in his literature. Russian scholarship has recently highlighted happiness in his novels, showing that characters experience profound joy through mutual love, selflessness, and hope even in tragic contexts.

Despite these contributions, there remains a lack of research treating happiness as a central concept in Dostoevsky's thought, particularly in comparison with classical philosophical and mystical traditions and contemporary psychological theories. This study addresses this gap by providing a comparative and meaning-centered analysis, conceptualizing happiness as an existential, ethical, and spiritual phenomenon. The framework draws on Aristotelian, Avicennian, and Rumi-inspired perspectives on virtue, human flourishing, and divine love, while also distinguishing between hedonic and eudaimonic interpretations. The present study employs literary-psychological and philosophical analysis, without aiming to empirically test psychological models, to situate Dostoevsky's conception of happiness within broader intellectual and literary traditions.

3. Discussion

Happiness, in Dostoevsky's worldview, transcends mere pleasure or psychological well-being and is fundamentally linked to moral, spiritual, and existential development. Unlike hedonic interpretations in contemporary psychology, which emphasize measurable positive emotions or satisfaction, Dostoevsky presents happiness as a profound experience emerging from suffering, ethical responsibility, and interpersonal love. Characters such as Prince Myshkin, Alyosha, and Sonya demonstrate that genuine joy arises not from personal gain but from empathy, selflessness, and engagement with others' welfare. Moments of happiness are often interwoven with struggle, moral dilemmas, and spiritual awakening, illustrating that suffering is not merely negative but a prerequisite for self-realization and meaningful existence.

Comparatively, Dostoevsky's conception of happiness aligns with Aristotelian eudaimonia, Avicennian rational and spiritual fulfillment, and Rumi's mystical union with the divine. In all these frameworks, happiness is an active state of virtue, ethical alignment, and existential growth rather than a transient emotional state. However, Dostoevsky diverges in emphasizing the unpredictable, tragic, and morally complex nature of human life, where joy appears in rare, tension-laden moments rather than as a natural consequence of order or reason. His literary exploration highlights the interplay of love, suffering, forgiveness, and moral courage, creating a distinct form of spiritual and rational happiness that is ethically grounded and relational.

Thus, Dostoevsky offers a vision of happiness that is deeply existential, morally transformative, and relational, bridging literature, philosophy, and psychology. It demonstrates that authentic joy is inseparable from suffering, reflection, and ethical engagement, positioning human flourishing as a dynamic process of personal and communal meaning-making.

4. Conclusion

As demonstrated in this study, in Dostoevsky's intellectual and literary framework, happiness is fundamentally distinct from the common hedonistic understanding of well-being; it is conceived as an existential, moral, and spiritual experience, inextricably linked to suffering, inner transformation, and ethical responsibility toward others. For him, happiness is not the endpoint of comfort but a moment in which, through suffering, confession, humility, and love, a person achieves reconciliation with oneself, God, and others. The capacity to endure suffering and to love is thus essential for attaining meaningful happiness, which exists not in the state of joy itself but in the pursuit of it, emerging from darkness toward light.

Comparative analysis with philosophical and mystical traditions shows that Dostoevsky, alongside Aristotle, Avicenna, and Rumi, views happiness beyond sensory pleasure or immediate satisfaction, as the actualization of human potential and connection with truth. In his works, peak experiences of joy occur when characters confront suffering and ethical challenges, cultivating virtues such as humility, compassion, and selflessness, and achieving insight and inner peace. His

tragic and complex worldview distinguishes him from the rational optimism of Aristotle and the metaphysical systematization of Avicenna, aligning him closer to an existentialist perspective, where happiness arises on the edge of doubt, guilt, and hope.

Comparisons with contemporary psychological theories also indicate that Dostoevsky's perspective aligns more with eudaimonic and meaning-centered approaches than purely hedonistic models. In his universe, meaning, relationships, and moral growth outweigh positive feelings; true happiness emerges from suffering, responsibility, and active, purposeful engagement with life. Dostoevsky presents a layered and dynamic conception of happiness, realized through courage and ethical striving,

culminating in spiritual freedom and profound fulfillment.

Funding

There is no funding support.

Authors' Contribution

Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work

Conflict of Interest

The authors declared no conflict of interest.

علمی

تأملی فلسفی و روان‌شناختی با رویکرد تطبیقی بر مفهوم شادی در جهان‌بینی داستایفسکی

زینب صادقی سهل‌آباد^{۱*}، زهرا قصری^۲

^۱ دانشیار گروه زبان روسی، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهرا(س)، تهران، ایران.

^۲ دانش‌آموخته گروه زبان روسی، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهرا(س)، تهران، ایران.

10.22080/lpr.2026.30926.1180

چکیده

این مقاله با رویکردی تطبیقی و تحلیلی، به بررسی ابعاد گوناگون مفهوم شادی در جهان‌بینی فلسفی و ادبی فئودور داستایفسکی می‌پردازد. شادی از دیدگاه داستایفسکی، صرفاً تجربه‌ای زودگذر یا احساسی سطحی نیست، بلکه پدیده‌ای ژرف، معنوی و هم‌نشین با رنج، بحران‌های اخلاقی و لحظات اگزیستانسیالیستی انسانی است که فرد با بنیادی‌ترین پرسش‌ها و چالش‌های وجودی خود، مانند معنای زندگی، آزادی، مرگ، تنهایی و هویت، بی‌واسطه و بی‌پرده روبه‌رو می‌شود و از طریق این مواجهه به آگاهی و تحول عمیق درونی دست می‌یابد. مقاله ضمن واکاوی لحظات شادی در مهم‌ترین آثار داستایفسکی نشان می‌دهد که این مفهوم در آثار او اغلب با تجربه‌های رنج، فروتنی، عشق و معنابخشی به زندگی پیوند خورده است. در این پژوهش، سنت‌های فلسفی و عرفانی مختلف، از یونان باستان (ارسطو)، حکمت اسلامی (ابن‌سینا) تا عرفان ایرانی (مولوی)، با نگاه داستایفسکی مقایسه می‌گردد تا تفاوت‌ها و همگرایی اندیشه وی با دیگر اندیشمندان روشن گردد. سپس، با استناد به نظریه‌های روان‌شناسی معاصر، نشان داده می‌شود که شادی در داستایفسکی به‌مثابه کمال اخلاقی، رستگاری روح، و آگاهی معنوی تعریف می‌شود. داستایفسکی بر این باور است که انسان در مواجهه اصیل با رنج، تعارض و تردید، به زیست معنادار دست می‌یابد؛ و شادی در این رهگذر، به شاخصی برای خودیابی فرد بدل می‌شود. درنهایت، مقاله با برجسته‌کردن وجه تمایز داستایفسکی از رویکردهای مدرن روان‌شناسی که شادی را غالباً به مؤلفه‌های ذهنی، هیجانی و رفاهی تقلیل می‌دهند، تأکید می‌کند که شادی از منظر داستایفسکی فرایندی وجودی، اخلاقی و متعالی است؛ امری که نقش تعیین‌کننده‌ای در بازتعریف هویت انسانی و معنای زندگی دارد.

تاریخ دریافت:

۶ دی ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش:

۱۳ اسفند ۱۴۰۴

تاریخ انتشار:

۲۸ اردیبهشت ۱۴۰۵

کلیدواژه‌ها:

داستایفسکی، شادی، رنج، رستگاری، ارسطو، ابن‌سینا، مولوی.

* نویسنده مسئول: زینب صادقی سهل‌آباد

آدرس: دانشیار گروه زبان روسی، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهرا(س)، تهران، ایران.

ایمیل: z.sadeghi@alzahra.ac.ir

۱ مقدمه

شادی در چیست، ساختار جامعه نیز تبعیت خواهد کرد». داستایفسکی آشکارا جستجوی خوشبختی را موضوع اصلی ادبیات معاصر می‌داند (Криницын, 2022: 8).

۱/۱ پیشینه پژوهش

پژوهش‌های متعددی به ابعاد مختلف اندیشه داستایفسکی پرداخته‌اند. در مقاله «روند شکل‌گیری دیدگاه‌های فلسفی فئودور داستایفسکی»، نویسندگان با تکیه بر زندگی‌نامه و میراث ادبی داستایفسکی، سیر تحول جهان‌بینی او را از سوسیالیسم جوانی تا ایمان تراژیک متکی بر «رستگاری از رهگذر رنج» تحلیل کرده‌اند. در این پژوهش، آثار متقدم و متأخر داستایفسکی به‌عنوان مراحل مختلف شکل‌گیری نظام انسان‌شناختی و اخلاقی او خوانده شده و نشان داده می‌شود که تجربه‌های اعدام نافرجام، زندان و تبعید، او را به این باور رسانده که رنج، شرط ضروری تزکیه اخلاقی و راهی به سوی معنا و نجات است (سیدآقایی رضایی و معتمدنیا: ۱۴۰۳).

در پژوهش‌های پیشین نیز، تمرکز اصلی عمدتاً بر رنج، ایمان، مسئله شر و نسبت دین و اخلاق در آثار داستایفسکی بوده است؛ برای نمونه می‌توان به مقالاتی درباره «فلسفه آزادی در آخرین آثار داستایفسکی» (صدرزاده: ۱۳۸۳)، «بررسی مضامین اسلامی در برخی آثار فئودور داستایفسکی و علل گرایش نویسنده به آن» (یحیی‌پور: ۱۳۸۵)، «رنج، ایمان و معنا از دیدگاه داستایفسکی» (محبتی و علی‌زمانی: ۱۳۹۱)، «معنای زندگی از دیدگاه داستایفسکی» (علوی‌تبار و محبتی: ۱۳۹۱)، «وجود دیدگاه فلسفی در رمان جنایت و مکافات اثر فئودور داستایفسکی» (معتمدنیا: ۱۳۹۵)، «بررسی جایگاه مسئله شر در آثار داستایفسکی و تحلیل پاسخ‌های او به این مسئله» (شرفی و اعوانی: ۱۳۹۷)، «رابطه دین و اخلاق در برداران کارامازوف از فئودور داستایفسکی» (حسینی و همکاران: ۱۳۹۹) اشاره

شادی، همواره یکی از اساسی‌ترین و پیچیده‌ترین مفاهیم در اندیشه انسانی بوده است؛ مفهومی که در طول تاریخ مورد مذاقه فیلسوفان، روان‌شناسان، هنرمندان و متفکران بسیاری قرار گرفته است. «فئودور داستایفسکی یکی از برجسته‌ترین نمایندگان ادبیات روسی است که در دل آثار خلاقانه‌اش، به ثبت و بررسی پیرامون مسائل پیچیده اخلاقی پرداخته و متونی ادبی به بشریت عرضه کرده است که قادرند تأملات متون فلسفی را نیز در خود داشته باشند» (سیدآقایی رضایی و معتمدنیا، ۱۴۰۳: ۱۶۹)؛ نویسنده‌ای که با بهره‌گیری از نگاه فلسفی و روان‌شناختی به ژرفای روح و ضمیر انسان سفر می‌کند و تصویری بی‌مانند از تجربه شادی را ارائه می‌دهد. شادی در آثار داستایفسکی نه احساسی زودگذر و سطحی، بلکه امری وجودی و متعالی است که غالباً در بستر رنج، انزوا، کشمکش‌های اخلاقی و جستجوی معنای زندگی شکل می‌گیرد. این مقاله با بررسی مهم‌ترین آثار و آرای داستایفسکی، تلاش دارد تا پرده از ابعاد فلسفی و روان‌شناختی شادی در جهان‌بینی این نویسنده بردارد و سعی بر این بوده است تا روایت تازه‌ای از معنای شادی در آثار داستایفسکی و جایگاه آن در تکوین هویت انسانی ارائه گردد. در این مسیر، تحلیل‌های روان‌شناسی ادبی و تفسیرهای فلسفی و اخلاقی از مفهوم شادی در آرای داستایفسکی در مقایسه با ارسطو، ابن‌سینا و مولوی به‌عنوان روش پژوهش مورد استفاده قرار می‌گیرند؛ تا آشکار شود داستایفسکی چگونه شادی را نه صرفاً یک احساس فردی، بلکه تجلی رستگاری، اخلاق و تعهد در برابر دیگری می‌داند. کرینیتسین، پژوهشگر معاصر، باور دارد که «پرسش درباره شادی برای داستایفسکی، افزون بر جنبه شخصی، بُعدی اجتماعی و سیاسی نیز دارد. داستایفسکی می‌نویسد: "اولین سؤال، تعیین این است که خوشبختی در چیست؟ این مسئله نه تنها توسط تمدن حل نشده، بلکه حتی بیشتر پیچیده شده است." از آگاهی درباره اینکه

ادبیات می‌فهمد و بر پیوند آن با فعلیت قوای عالی انسان، زیست فضیلت‌مند و عشق الهی در سنت‌های ارسطویی، ابن‌سینایی و مولوی تکیه می‌کند و با بهره‌گیری مفهومی از تمایز میان برداشت‌های لذت‌گرایانه و سعادت‌گرایانه، جایگاه تلقی داستایفسکی از شادی در مقایسه با روان‌شناسی جدید سنجیده می‌شود، بی‌آنکه هدف، آزمون تجربی این مدل‌ها باشد.

۲،۲ بحث و بررسی

مفهوم شادی، یکی از بنیادی‌ترین و مناقشه‌برانگیزترین مسائل در تاریخ اندیشه بشری است؛ پرسشی چندوجهی که در حوزه‌های فلسفه، دین و روان‌شناسی، همواره محل بحث، تأمل و بازاندیشی بوده است. در فرهنگ و زبان فارسی نیز، ردپای این نگرش دیده می‌شود. در فرهنگ معین برای شادی، علاوه بر مفاهیمی همچون «خوشی و خرمی» و «طراوت»، به مفاهیم عمیق‌تری مانند «زنده‌دلی»، «کامروایی» و «رغبت درونی»، اشاره شده است (معین، ۱۳۸۶: ۱۷۷۵). این دیدگاه مبین نگرشی فرهنگی است که شادی را امری اخلاقی، درونی و پایدار می‌داند و آن را با فرایند خودسازی و تعادل شخصیت پیوند می‌زند.

رویکردهای جدید روان‌شناسی، شادی را به یک «شاخص روان‌شناختی» قابل اندازه‌گیری و ارتقاء تقلیل می‌دهند که می‌توان آن را کمی‌سازی و با دیگران مقایسه کرد. «در اواخر دهه ۱۹۹۰ به واسطه کارهای مارتین سلیگمن، توجهات به روان‌شناسی مثبت‌نگر معطوف شد. روان‌شناسی مثبت‌نگر به‌جای توجه فراوان به ناتوانی‌ها و ضعف‌های بشری، بر توانایی‌های مختلف انسان نظیر شادمانی تأکید دارد» (همتی، ۱۳۹۷: ۲۲). با این‌همه، استدلال‌های قانع‌کننده‌ای وجود دارد مبنی بر اینکه شاخص‌های موجود شادی، هرچند ناقص، در مجموع نسبتاً قابل‌اعتمادند. (Fordyce: ۱۹۸۸)

کرد؛ مقالاتی که هر یک از زاویه‌ای خاص به جهان‌بینی داستایفسکی نزدیک شده‌اند.

در پژوهش‌های روسی، مازل (۲۰۲۳) در مقاله‌ای به تحلیل صحنه‌های شادمانی در برخی رمان‌های داستایفسکی پرداخته و نشان می‌دهد که شخصیت‌ها با عشق متقابل و ایثار، تجربه‌ای از خوشبختی ناب دارند. تاراسوا (۲۰۲۳) نشان می‌دهد که حتی در محیط تراژیک، نویسنده امکان تجربه شادی و روشنایی را در دل شخصیت‌ها حفظ می‌کند و به این ترتیب ساختار پیچیده روایی و حضور امید و روشنایی در آثار او برجسته می‌گردد. همچنین در کتاب درباره شادی و شادمانی در جهان داستایفسکی (۲۰۲۲) تأثیر ادبیات اروپایی، به‌ویژه شیلر، در شکل‌گیری نگاه نویسنده به شادی و معنای زندگی روشن می‌گردد.

با وجود پژوهش‌های پیشین درباره داستایفسکی، جای بررسی مستقلی که «شادی» را به‌مثابه مفهوم محوری در آثار داستایفسکی، و آن هم در مقایسه با سایر سنت‌های فلسفی و عرفانی و نظریه‌های کلاسیک و روان‌شناختی جدید، موضوع خود قرار دهد، همچنان خالی است. لذا مقاله حاضر می‌کوشد خلأ موجود را پر کرده و تصویری منسجم از جایگاه شادی در منظومه فکری و ادبی داستایفسکی ارائه دهد.

شایان ذکر است؛ در این مقاله، واژگان «شادی»، «شادکامی» و همچنین «سعادت» در برخی سنت‌های فلسفی، در نسبت با هم به‌کار می‌روند؛ هرچند در بحث‌های دقیق فلسفی و روان‌شناختی میان آن‌ها تمایزهایی نیز وجود دارد.

۲ بحث

۲،۱ مبانی نظری

چارچوب نظری پژوهش بر رویکردی تطبیقی و معنابنیاد استوار است که شادی را مفهومی وجودی، اخلاقی و معنوی در سه حوزه فلسفه، عرفان و

از کامیابی شخصی، بلکه از حساسیت او به خیر دیگران و به حاشیه راندن آگاهانه منافع فردی خویشتن سرچشمه می‌گیرد؛ از این رو، شادی در سیمای او شکلی از شکوفایی اخلاقی و نوعی «نعمت همراهی با خیر» است، نه لذت‌گرایی صرف. یکی از روشن‌ترین صحنه‌های شادی، روایت میشکین برای راگژین^۷ از زن روستایی ساده‌ای است که او به‌طور اتفاقی می‌بیند؛ زنی که به نوزادش لبخند می‌زند و در پاسخ به لبخند نخستین کودک، غرق سرور می‌شود و شادی خود را چنین توضیح می‌دهد که «همان‌گونه که مادری از لبخند فرزندش شاد می‌شود، خدا نیز هنگامی که از آسمان می‌بیند گناهکاری از صمیم دل در برابر او به نماز می‌ایستد، شاد می‌گردد». میشکین با شغف تأکید می‌کند که همین «زن ساده» اندیشه‌ای بسیار مهم را بیان کرده است: اینکه «همه تصور ما از خدا همچون پدر نزدیک و مهربان، و شادی خدا از انسان همچون شادی پدر از فرزند خود، در این گفتار بی‌پیرایه نهفته است» (ج ۸: ۱۸۳-۱۸۴). این صحنه نشان می‌دهد که برای داستایفسکی، شادی حقیقی، امری است که در افق رابطه زنده انسان و خدا، و در تجربه روزمره عشق و پیوند انسانی، تجلی می‌یابد.

خلیلوا در پژوهش خود نشان می‌دهد که در منطق داستایفسکی، نخستین جایگاه بیداری شادی و اندوه، قلمرو درونی انسان است که در آن هر فرد از شادی و رنج، عشق و نفرت و خیر و شر عبور می‌کند. در رمان‌های داستایفسکی این «بیابان روح» همواره در جست‌وجوی نوری است که در نهایت به «ایمان به خیر» گره می‌خورد (Khalilova, ۲۰۱۹). (۱۴۰) از این رو شادی در جهان داستانی او صرفاً رضایت سطحی نیست، بلکه لحظه‌ای است که در تلاطم

در سنت‌های فلسفی، عرفانی و دینی، شادی همواره با نوعی تعالی نفس، خودشناسی، عشق یا تعقل عجین بوده و از ساحت صرفاً حسی یا هیجانی فراتر رفته است. شادی در این چارچوب نه یک «دارایی»، بلکه یک «فرایند شدن» است؛ حرکتی وجودی که انسان در پرتو شناخت خویش، پیوند با حقیقت و گذار از تقابل‌ها، آن را تجربه می‌کند. در چنین افقی است که می‌توان جهان‌بینی داستایفسکی را نیز فهمید؛ نویسنده‌ای که شادی را نه در سطح لذت و رفاه، بلکه در افق رستگاری، عشق، رنج و «زندگی زنده» صورت‌بندی می‌کند.

۲٫۳ مفهوم شادی در نگاه داستایفسکی

در جهان‌بینی داستایفسکی، توانایی شادبودن یکی از سنجه‌های اصلی ارزش انسان است. در جهان‌بینی او خدا با شادی و طرب حقیقی گره خورده است. ماکار دالگاروکی^۱ در جوان خام^۲ خطاب به دکتر الکساندر سمیونویچ^۳ او را این‌گونه توصیف می‌کند: «تو بی‌خدا نیستی، تو انسان شادی هستی» (داستایفسکی، ج ۱۳: ۳۰۱)^۴ و مرز بی‌خدایی را عملاً در نسبت با توان تجربه شادی تعریف می‌کند. در مقابل، آن شخصیت‌هایی که از دایره «زندگی زنده» بیرون افتاده‌اند، هرگز شادی و سعادت را تجربه نمی‌کنند و در جهان معنوی داستایفسکی، عملاً از توان تجربه شادی و برانگیختگی عاطفی محروم‌اند.

این پیوند میان ارزش انسان و ظرفیت شاد بودن، به‌ویژه در رمان ابله^۵ در سیمای شاهزاده میشکین^۶ برجسته شده است. میشکین در هر جا در وضعیت شادی و سرخوشی ترسیم می‌شود، این شادمانی نه

Достоевский, Ф. М. (1972–1990). Полное собрание сочинений: В 30 томах. Ленинград: Наука.

^۵ «Идиот» (The Idiot)

^۶ Мышкин (Myshkin)

^۷ Рогожин (Rogozhin)

^۱ Макар Долгорукий (Makar Dolgorukiy)

^۲ «Подросток» (Podrostok)

^۳ Александр Семенович (Alexander Semenovich)

^۴ در مقاله حاضر تمام ارجاعات از مجموعه آثار ۳۰ جلدی داستایفسکی از منبع ذیل می‌باشد، لذا برای سهولت در امر ارجاع دهی، از این پس فقط از شماره جلد و صفحه استفاده خواهد شد.

در این صورت، «بی‌درنگ خواهیم فهمید که چگونه باید زندگی را سامان داد» (ج ۱۵: ۱۱۹). اینجا شادی در پیوند با قانون اخلاقی، تعریف می‌شود: حرکت رادیکال عشق به سمت دیگری، شرط امکان سعادت جمعی است. شادی در جهان‌بینی وی هرگز صرفاً خانوادگی یا فردی نیست. هر حرکت عشق، به‌طور زنجیروار، دیگری را نیز در بر می‌گیرد و حلقه‌های تازه‌ای از هم‌دلی و سرور می‌آفریند؛ «زنجیره‌ای که به‌صورت وابستگی متقابل تجربه‌های خودانگیخته روحی آشکار می‌شود» (Khalilova, ۲۰۱۹: ۳۹)

تنش میان آگاهی از ناممکن بودن بهشت کامل و ایمان به امکان دگرگونی ناگهانی، هسته دیالکتیک شادی در جهان داستایفسکی را می‌سازد. او با «موعظه نیکی» در انتظار معجزه می‌ماند، و این معجزه در رمان‌هایش نه در مقیاس کلان، بلکه در صحنه‌های کوچک و به‌ظاهر حاشیه‌ای، پیوسته رخ می‌دهد؛ جایی که یک حرکت عشق یا بخشایش، مسیر زندگی فردی و جمعی را تغییر می‌دهد. در چنین چشم‌اندازی در آثار داستایفسکی، چنان‌که اشاره شد؛ شادی هم تجربه‌ای شخصی و روحانی است و هم افقی اخلاقی و بیناانسانی که در آن، واقعیت و ایده‌آل، زمین و آسمان، برای لحظه‌ای بر هم منطبق می‌شوند.

داستایفسکی توضیح می‌دهد: «انسان برای شادی زاده نشده است؛ او باید شادی‌اش را به دست آورد و همواره بهایی که می‌پردازد، رنج است» (ج ۷: ۱۵۵). از نگاه او، شادی به‌هیچ‌وجه محصول تصادف یا بخت و اقبال نیست، بلکه ثمره تلاش مستمر و عبور از مصائب است. او در یادداشت‌هایش تصریح می‌کند که «شادی با پول به دست نمی‌آید؛ شادی با رنج خریداری می‌شود» (ج ۷: ۱۵۴). در نامه‌ای به خواهرزاده‌اش، سوفیا الکساندرونا ایوانووا^۴، در اوت سال ۱۸۷۰، همین اصل را به بیان وجودی‌تر شرح می‌دهد: «بی‌آنکه رنج بکشی، شادی را نخواهی

درون، نور خیر بر تاریکی و رنج غلبه می‌کند و دل برای لحظه‌ای با حقیقت اخلاقی و الهی هماهنگ می‌شود و همین تجربه درد، رنج و همدلی، مسیر تحول درونی شخصیت‌ها را رقم می‌زند.

در منطق روایی داستایفسکی، اوج تجربه شادی در لحظاتی رخ می‌دهد که انسان‌ها هم‌زمان با امر الهی و با دیگری پیوند می‌خورند؛ یعنی جایی که رؤیا، شکرگزاری، عشق و مسئولیت اخلاقی در یک نقطه تلاقی می‌کنند. برای نمونه، در رمان برادران کارامازوف^۱، شخصیت آلیوشا^۲ پس از مرگ زوسیما^۳ به لحظه‌ای از شغف عرفانی دست می‌یابد؛ شغفی که ریشه در ایمان، تحمل رنج و روحیه فروتنی دارد. این تجربه، به‌وضوح با رویکردهایی که سعادت را صرفاً محصول لذت‌های جسمی یا رفاه مادی می‌دانند، تضادی ریشه‌ای دارد. داستایفسکی با به تصویر کشیدن شادی‌های گاه زودگذر، اما عمیق و بنیادین، گونه‌ای شادی عقلانی - روحی را برجسته می‌سازد؛ نوعی شادی که به تعبیر ارسطو از «زیستن مطابق با فضیلت» برمی‌خیزد. صحنه خواب آلیوشا نمونه شاخص این الگوست: او در رؤیایی سرشار از نور و حضور مسیح، «گنبد پهناور و بی‌کران آسمان پرستاره» را بر فراز خود می‌بیند، جایی که «سکوت زمین با سکوت آسمان در هم می‌آمیزد و راز زمینی با راز ستارگان، تماس پیدا می‌کند»؛ سپس بر خاک می‌افتد، زمین را درحالی‌که می‌گیرد، می‌بوسد. در این صحنه، شادی صرفاً عاطفه‌ای گذرا نیست؛ تجربه مکاشفه است که از درون آن، تصمیمی وجودی برمی‌خیزد: آلیوشا «در هیئت جوانی ناتوان بر زمین می‌افتد و در هیئت مبارزی استوار برای تمام عمر برمی‌خیزد» (ج ۱۴: ۳۲۷-۳۲۸).

داستایفسکی معتقد است که فاصله انسان‌ها تا بهشت می‌تواند در «یک روز، حتی در یک ساعت» طی شود، مشروط به اینکه اصل انجیل‌گونه «دوست داشتن دیگری همچون خود» محقق شود؛

^۴ Софья Александровна Иванова (Sofya Alexandrovna Ivanova)

^۱ «Братья Карамазовы» (The Brothers Karamazov)

^۲ Алеша (Alyosha)

^۳ Зосима (Zosima)

متعالی و دگرگون‌کننده هستند؛ تجربه‌ای که استعداد درونی انسان برای دگرگونی بنیادین و معنابخشی عمیق به حیات را بالفعل می‌کند. این تلفیق منحصر به فرد رنج، عشق، فروتنی و معنویت، نقطه‌ی تمایز اصلی فلسفه‌ی شادی داستایفسکی از نگرش‌های عقل‌گرایانه یا لذت‌محور متداول است. در برادران کارامازوف، این مضمون بازنمایی بارزی دارد: آلیوشا می‌گوید: «تو رنج و اندوه بزرگی خواهی دید، و در همان اندوه، خوشبخت خواهی بود. این آخرین پیام من به توست: شادی را در دل اندوه، بجوی» (ج ۱۴: ۸۲-۸۳). در آثار داستایفسکی پیوند میان انسان‌ها، همه در مرز میان مرگ و زندگی، نومیدی و امید، شکل می‌گیرد؛ لحظاتی که به تعبیر نویسنده در خاطرات خانه‌ی اموات؛^۱ «در دل هر مصیبت بزرگی حقیقتاً شرف و شادی نهفته است» (ج ۳: ۲۴۲).

داستایفسکی با تکیه بر همین نگاه می‌نویسد: «انسان هرگز به راستی برای شادی آفریده نشده است؛ او باید شایستگی‌اش را کسب کند» (ج ۷: ۱۵۵). این اندیشه، رویکرد او را نسبت به مفهوم شادی به عنوان فرایندی اخلاقی و معنوی برجسته می‌سازد، فرایندی که با رنج آغاز می‌شود و به چشیدن لذت ایمان و معنا می‌انجامد: «هیچ شادی‌ای بالاتر از ایمان وجود ندارد» (ج ۲۱: ۸۶-۸۷).

داستایفسکی شادمانی‌هایی را که فارغ از رنج باشند، سطحی و گذرا می‌داند و در شب‌های روشن می‌نویسد: «آه، گاهی انسان خوشحال چقدر طاقت فرساست!» (ج ۲: ۱۲۳). به باور او، لذت راستین در پذیرش رنج و بیداری آگاهی نهفته است، به طوری که در یادداشت‌های زیرزمینی^۲ می‌نویسد: «لذت نومیدی. اما درست در نومیدی است که تیزترین و شدیدترین لذت را می‌یابیم، به ویژه زمانی که از بی‌امیدی کاملی موقعت آگاهیم...» (ج ۵: ۱۱۲-۱۱۳).

فهمید؛ ایده‌آل از دل رنج می‌گذرد، همان‌گونه که تلاش از آتش؛ ملکوت آسمانی تنها با سعی و تلاش به دست می‌آید» (ج ۲۹: ۱۳۷-۱۳۸). می‌توان گفت در این چشم‌انداز، توانایی رنج‌کشیدن، به همان اندازه‌ی عشق‌ورزی و آرمان‌خواهی، جزء فضیلت‌ها و امتیازهای انسان است؛ زیرا رنج بهای دگرگونی‌ای است که به شادی معنادار می‌انجامد.

این باور عمیق که خود داستایفسکی آن را پس از تجربه‌ی مرگ نزدیک و سال‌های تبعید زیسته بود؛ نه تنها در زندگی شخصی او، بلکه در آفرینش شخصیت‌ها و پیرنگ‌های رمان‌هایش با نیرویی چشمگیر جریان دارد و پژوهشگران بارها به پیوند میان تجربه‌ی زیسته و جهان‌بینی هنری او اشاره کرده‌اند. در یادداشت‌های روزانه‌ی نویسنده اشاره شده است: «شادی در خود شادی نیست، بلکه در رسیدن به آن است» (ج ۲۱: ۸۶-۸۷)؛ یعنی ارزش شادی نه در حالت ایستا و عاطفه‌ی زودگذر، بلکه در فرایند کوشش انسان برای غلبه بر دشواری‌ها و تعالی‌بخشی به خود و جهان، نهفته است. بنابراین، در منظومه‌ی فکری داستایفسکی، شادی اصیل همواره با تجربه‌ی رنج پیوند خورده است. از منظر او، رنج پدیده‌ای مقدس و حیاتی قلمداد می‌شود؛ برداشتی که به شدت تحت تأثیر بافت مذهبی و عرفانی اندیشه‌ی اوست.

از نگاه داستایفسکی، رنج نه تنها نقشی تطهیرکننده و سازنده دارد (مبتنی بر سنت عرفان مسیحی که ذات انسان را آکنده از گناه می‌پندارد و تطهیر را جز با رنج میسر نمی‌داند)؛ بلکه به منبعی برای زایش امید و حتی انگیزه‌ای برای عشق ورزیدن به هستی بدل می‌شود: «آه، چه معجزه شیرینی! نه غم، بلکه شادی انسانی بود که مسیح در نخستین معجزه خود به دیدارش آمد و به شادی آدمیان یاری رساند...» (ج ۱۴: ۳۲۶).

برخی شخصیت‌های داستایفسکی، آگاهانه و بااراده، جویای رنج هستند، زیرا در پی تجربه‌ای

^۲ «Записки из подполья» (Notes from Under-ground)

^۱ «Записки из Мёртвого дома» (Notes from a Dead House)

اندیشمندان برجسته، از ارسطو تا اتریونی (۲۰۱۸)، علاوه بر مؤلفه عاطفی و ذهنی، "سازگاری با اخلاق" را نیز شرط تحقق شادی یا ائودایمونیا دانسته‌اند (۴: ۲۰۲۲). (Ng, ۲۰۲۲). ارسطو، چنان‌که در اخلاق نیکوماخوسی تصریح می‌کند، سعادت را عالی‌ترین فعلیت انسان می‌داند و «خیر انسان را در فعالیت مطابق با کامل‌ترین فضیلت» می‌یابد (ارسطو، ۱۳۸۵: ۳۱)؛ یعنی زیستنی مبتنی بر فضیلت، آنجا که عقل بر امیال، سلطه می‌یابد و انسان به کمال حقیقی خود نزدیک می‌شود. به گفته او، «ما سعادت را غایت طبیعی انسان می‌دانیم» (ارسطو، ۱۳۸۵: ۳۸۵). «پس خیر و نیک‌بختی برای آدمی، فعالیت نفس در انطباق با فضیلت است» (ارسطو، ۱۳۸۵: ۳۱). این تلقی با صورت‌بندی داستایفسکی از شادی در شخصیت‌هایی چون آلیوشا، سونیا و میشکین هم‌خوان است؛ چهره‌هایی که در دل رنج، مسئولیت و از خودگذشتگی، به آرامش و نوعی شکوفایی می‌رسند که نه مادی و سطحی، بلکه عمیقاً روحانی و معنوی است. به‌عنوان مثال، در برادران کارامازوف، داستایفسکی می‌نویسد: «تو دشمنان زیادی خواهی داشت، اما حتی دشمنانت نیز تو را دوست خواهند داشت. زندگی رنج‌ها و بدبختی‌های فراوانی برایت به‌همراه خواهد داشت، اما تو در میان آن‌ها شادی خود را پیدا خواهی کرد، و زندگی را ستایش خواهی کرد و دیگران را نیز به ستایش آن وامی‌داری - و این همان چیزی است که بیش از همه اهمیت دارد» (ج ۱۴: ۸۲-۸۳). این مفهوم شباهتی ژرف با نگاه ارسطویی دارد؛ چراکه هر دو زندگی اخلاقی را شرط تحقق شادی و سعادت راستین می‌دانند، با این تفاوت که داستایفسکی تجلی این شادی را ملموس‌تر، همراه با رنج، شفقت و رحمت به تصویر می‌کشد.

در سنت حکمت مشاء اسلامی، ابن‌سینا با حفظ چارچوب عقل‌گرایی فلسفه یونان، مفهوم «سعادت» را تعمیق و نظام‌مند می‌کند و در آثاری چون الاشارات و التنبیهات، به‌ویژه در نبط هشتم درباب لذت و شادی (بهجت)، آن را به‌مثابه اتحاد عقل انسانی با

بنابراین در تحلیل مفهوم شادی در آثار داستایفسکی، این نکته قابل‌توجه است که شادی غالباً به‌مثابه نقطه گسستی بنیادین از وضعیت بسته و ایستای روانی شخصیت‌ها طرح می‌شود. شخصیت‌های داستایفسکی اغلب از خلال تجربه‌هایی چون همدلی، فداکاری، یا بخشش موفق به دستیابی به لحظاتی از رهایی می‌شوند که در آن، شادی به‌عنوان کشف معنای عمیق زندگی جلوه‌گر می‌گردد.

۲،۴ مقایسه نگاه داستایفسکی با سایر اندیشمندان به مفهوم شادی

باوجود تفاوت‌های بنیادین در عصر، بافت فرهنگی و منظومه فکری، می‌توان میان داستایفسکی و برخی از چهره‌های برجسته فلسفه و عرفان، در تعریف و تجربه شادی، مشابهت‌های معناداری شناسایی کرد. در میان آن‌ها، ارسطو، ابن‌سینا و مولوی جایگاه ویژه‌ای دارند؛ زیرا در نگاه همگی اینان، شادی به‌مثابه حالتی تعالی‌جو و فراتر از لذت‌گرایی حسی فهم می‌شود. در این رویکرد، شادی پیش از آنکه صرفاً تجربه‌ای عاطفی یا بدنی باشد، حاصل کمال‌یابی و فعلیت‌یافتن قوای انسانی، پیوند با حقیقت، و رشد روحانی یا عقلانی انسان است؛ امری که در ارسطو به‌صورت «فعالیت نفس در وفق با فضیلت»، در ابن‌سینا در قالب سعادت عقلانی و اتصال نفس به عقل فعال، و در مولوی به‌صورت وصال عاشقانه با «حقیقت محبوب» تجلی می‌یابد.

در فلسفه یونان باستان، بی‌تردید ارسطو سهم به‌سزایی در تبیین جایگاه «شادی» - یا به تعبیر یونانی، «ائودایمونیا»- دارد. او در کتاب اخلاق نیکوماخوسی استدلال می‌کند که غایت نهایی وجود انسان، نه در پیگیری لذت‌های گذرا، بلکه در فعلیت یافتن کامل قوای عقلانی و زیستن براساس فضیلت است. (ROSS: ۱۹۹۵) بنابراین، شادی نزد ارسطو نه احساسی لحظه‌ای، بلکه تحقق جوهر انسان در عالی‌ترین ساحت وجود اوست. «بسیاری از

و به شخصیت‌ها و خواننده امکان کشف ابعاد تازه‌ای از رستگاری و زیست انسانی را می‌دهد: «خنده‌ داستایفسکی یکی از رازهای جهان اوست، جایی که تراژدی و کمدی کنار هم می‌نشینند و هر یک دیگری را برجسته‌تر و نمایان‌تر می‌سازد، (Степанян، ۲۰۲۲: ۱۳۹)»

در سنت عرفان ایرانی، به‌ویژه در اندیشه‌ی مولانا، شادی صورتی متفاوت می‌پذیرد؛ مولوی شادی را نه محصول لذت‌های حسی و نه حتی نتیجه‌ی تحقق عقلانی، بلکه برخاسته از عشق الهی و اتصال با معشوق و حقیقت مطلق می‌داند. در مثنوی معنوی، شادی با سلوک روحانی و گذار از نفس اماره پیوندی تنگاتنگ دارد. «مولوی هم لذت و شادی را در وجود کمال خیر، یعنی حضرت حق می‌داند و می‌فرماید: ای روح‌بخش بی‌بدل، وی لذت علم و عمل/ باقی بهانه است و دغل، کاین علت آمد وان دوا» (پرتوی‌نژاد فومنی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۸۱). در افق مولوی، شادی اصیل، لحظه‌ای است که سالک در عین تهی شدن از خود و عبور از رنج، به دریای وحدت هستی بازمی‌گردد. شادی در آثار مولوی نتیجه‌ی سیر و سلوک باطنی و نه صرفاً هیجانی گذرا است. مولوی شادی را گونه‌ای سکینه‌ی درونی می‌انگارد که در پی گذر از تعارض‌های نفسانی و ادراک وحدت هستی شکل می‌گیرد؛ وی «از شادی‌های ظاهری اعراض نموده و در پی بهره‌مندی از لذت‌های درونی و پایدار است و انسان را از فریفته شدن در خوشی‌های زودگذر بازداشته و در پی تعمیق شادی است» (کریمی، ۱۳۹۵: ۸). مولوی از شادترین شاعران است، چنان‌که زرین‌کوب بر این امر صحنه می‌گذارد؛ «روح شادمانه‌ای که در غزلیات او هست، به‌ندرت در غزلیات شاعران دیگر دیده می‌شود؛ حالتی پرهیجان، رقصان و آکنده از شور و حرکت که در غالب غزل‌های اوست؛ همچون یک ویژگی عمده‌ی سبک غزل‌سرایی مولاناست» (زرین‌کوب، ۱۳۶۳: ۲۹۸). «این چهره‌ی شادی را در کلمه‌ها، ترکیب‌ها، مضامین، صور خیال و نمادهایی

عقل فعال تعریف می‌کند. ازمنظر او «شادی و غم از کیفیات نفسانی هستند» و «لذت عبارت است از ادراک و کسب خیر؛ و کمال برای فاعل ادراک‌کننده است و درمقابل، الم یعنی ادراک شدن آفت و شر برای فاعل آن» (ابن‌سینا، ۱۳۷۵، ج ۳: ۳۳۷). این نوع شادی عقلانی، بی‌شبهت به لحظات بصیرت و توبه در جهان داستایفسکی نیست. تجربه‌ای که مؤید شباهت نگاه ابن‌سینا و داستایفسکی به شادی معنوی است. ازمنظر ابن‌سینا «بالاترین شادی در میان شادی‌های روحانی، ازطریق زیارت خداوند متعال و شهود او حاصل می‌شود» (ابن‌سینا، ۱۳۷۵: ۱۱۱) و «تا وقتی فرد باری‌تعالی را شهود می‌کند، دوام دارد؛ بنابراین عارفی که این‌گونه علم دارد، همواره شادمان خواهد بود» (ابن‌سینا، ۱۳۷۵، ج ۳: ۳۹۱ به نقل از صیدی و پاشایی، ۱۴۰۰: ۱۸۳).

در اندیشه‌ی ابن‌سینا، شادی خاستگاه درونی دارد و از حرکت نفس به‌سوی کمال عقلانی و معرفت نشئت می‌گیرد؛ رویه‌ای که هم‌راستا با اوج روحی شخصیت‌های داستایفسکی در لحظات تطهیر، بصیرت و بازگشت به معنویت است. «فروتنی برای داستایفسکی نخستین و مهم‌ترین فضیلت است. این همان فضیلتی است که انسان از رهگذر آن خود را در خدا گم می‌کند و دوباره در او بازمی‌یابد. راسکولنیکوف^۱ در جنایت و مکافات تنها زمانی قابلیت رستگاری می‌یابد که معنای والای رنج‌های خود را درمی‌یابد و آن‌ها را با شادی و سپاسگزاری می‌پذیرد. (Strem, ۱۹۵۷: ۱۵)» در آثار داستایفسکی تجربه‌ی شادی را می‌توان در بستری روان‌شناختی و اگزیستانسیالیستی مشاهده کرد. راسکولنیکوف پس‌از اعتراف، به آرامش، بصیرت و نوعی بیداری دست می‌یابد که فراتر از داوری عقل عرفی و مادی است. این تجربه‌ی شهودی، که از دل رنج و اعتراف زاده می‌شود، با لحظه‌ی اتصال نفس به عقل فعال در فلسفه‌ی ابن‌سینا قابل‌مقایسه است. طنز نیز، مانند رنج و شادی، بخشی از معماری معنوی و اخلاقی روایت داستایفسکی را تشکیل داده

^۱ Раскольников (Raskolnikov)

(کلیات شمس، ج ۵: ۲۰۱)

و یا در بیت :

«شادم که ز شادی جهان آزادم مستم که اگر
می نخورم هم شادم» (کلیات شمس، ج ۸: ۱۹۲) -
مفهومی که در تحولات درونی شخصیت‌های اصلی
آثار داستایفسکی نیز مشاهده می‌شود و منشأ
شکل‌گیری شادی درونی و معنوی ایشان است.

در ابله (۱۸۶۹)، داستایفسکی با اشاره به
احساسات کریستف کولومب، می‌نویسد: «اطمینان
داشته باشید کولومب وقتی خوشبخت بود، که هنوز
امریکا را نیافته بود، بلکه زمانی که در جستجوی
بود؛ اوج خوشبختی‌اش شاید سه روز پیش از کشف
دنیای نو بود... مقصود زندگی، همین جستن و
گشودن است، نه خود یافتن!» (ج ۸: ۳۲۷). در
جهان‌بینی داستایفسکی، شادی راستین در پویش و
خود سفر نهفته است، نه در رسیدن به مقصد.

برخلاف نگرش‌های نوین که شادی را عمدتاً در
رضایت ذهنی یا سلامت روانی خلاصه می‌کنند،
داستایفسکی بر وجه اخلاقی و معنوی شادی تأکید
دارد. او در یادداشت‌های زیرزمینی صراحتاً
می‌نویسد: «...شاید رنج برای او به همان اندازه رفاه
منفعت داشته باشد. انسان گاهی به شکل
خارق‌العاده و پرشور، عاشق رنج است، و این حقیقت
دارد... و باین حال فکر می‌کنم انسان هرگز از رنج
واقعی، یعنی ویرانی و آشوب، دست نخواهد کشید.
چراکه رنج تنها سرچشمه آگاهی است...» (ج ۵: ۱۱۱).
از این منظر، داستایفسکی آگاهی از حقیقت زندگی
و وجود را ارزشی ورای هرگونه رفاه مادی قلمداد
می‌کند.

بنابراین میان نظام معنابخش داستایفسکی و
برخی از اندیشمندان می‌توان نقاط اتصال مهمی
یافت. اما باوجود این همگرایی‌های مفهومی،
داستایفسکی رویکردی خاص و تفاوت‌های مهمی
دارد که او را به فردی یکتا در فلسفه شادی بدل
می‌کند:

مانند مستی می‌توان دید که حالت برترین شادی و
کامیابی روحانی است» (شیمل، ۱۳۸۹: ۱۵۹ به نقل
از غلامی، ۱۳۹۷: ۹۱):

«گل از نسرين همی پرسد که چون بودی در این
غربت؟

همی گوید خوشم، زیرا خوشی‌ها ز آن دیار آمد»
(کلیات شمس، ج ۲: ۲۷).

مولوی نیز، همانند داستایفسکی، شادی را در
گذر از رنج و وصول به حقیقت، معنا می‌کند: «این
جهان زندان و ما زندانیان / حفره‌کن زندان و خود را
می‌رهان» (مولوی، ۱۳۷۸: ۴۳). نگرش او که رنج را
لازمه تعالی و آزادی روح می‌داند، با باور
داستایفسکی که رنج را سرچشمه بیداری و آگاهی
می‌بیند، همخوان است: «رنج تعلق به خداوند عین
شادی است و شادی تعلق به غیر خداوند، عین غم
و اندوه است» (مولوی، به نقل از غلامی، ۱۳۹۷:
۱۰۲). و یا در بیت:

«شاد از غم شو که غم دام لقا است

اندرین ره سوی پستی ارتقا است»

(مولوی، ۱۳۸۰: دفتر سوم، بیت ۵۰۹):

وارستگی روح از قید تعلقات را لازمه شادی
دانسته است.

داستایفسکی در یادداشت‌های زیرزمینی، رنج را
نیروی حیاتی در تکوین انسان می‌شمارد: «رنج، آری،
همین رنج است که آگاهی می‌آورد» (ج ۵: ۱۱۳).
البته، مولوی رنج را تقدیر الهی و ضرورتی پذیرفتنی
می‌داند، حال آنکه داستایفسکی رنج را ابزار تطهیر،
پالایش وجودی و گشایش راه آگاهی می‌بیند. هم
از نظر مولوی، و هم داستایفسکی، درون آدمی همواره
عرصه نبرد نفس و روح، غرایز و حقیقت است. در
آثار مولوی شادی تنها زمانی تجلی می‌یابد که فرد به
رهایی از خویشتن دست یابد :

«تا نشوی مست خدا، غم نشود از تو جدا

تا صفت گرگ دری، یوسف کنعان نبری»

تعارض‌های پیچیده و زیربنایی روبه‌رو هستند، بلکه حتی در نقطه‌ی اوج و شادی نیز گسست روانی را تجربه می‌کنند.

باوجود تفاوت در زمان، فرهنگ و جهان‌بینی، داستایفسکی چشم‌اندازی کاملاً متفاوت نسبت به ماهیت شادی و انسان ارائه می‌دهد. ازمنظر او، انسان ماهیتی دوگانه و تعارض‌آمیز دارد؛ شادی نه در تعادل و آرامش، بلکه درست در دل رنج، تناقض و کشاکش متولد می‌شود. او در آثار خود نشان می‌دهد که انسان موجودی است که از درد و گناه نمی‌گریزد، بلکه با آن‌ها زندگی می‌کند: «انسان موجودی است که به همه‌چیز عادت می‌کند، و به‌گمان من این بهترین تعریف اوست» (ج ۴: ۱۰).

اکنون می‌توان با تکیه بر نظریات معاصر شادکامی در روان‌شناسی، جایگاه داستایفسکی را در میان رویکردهای لذت‌گرا و سعادت‌گرا روشن‌تر کرد.

در روان‌شناسی جدید، الگوها و نظریه‌های متعددی برای تبیین شادکامی و مفاهیم هم‌خانواده آن (بهبودی، رفاه ذهنی و روان‌شناختی) شکل گرفته است. فرشادان و همکاران (۱۴۰۲) در پژوهش خود به سه نظریه اصلی که معمولاً در میان رویکردهای کلاسیک از آن‌ها یاد می‌شود، اشاره می‌کنند:

-نظریه لذت‌گرای شادکامی که خوشبختی را حداکثرسازی لذت و حداقل‌سازی رنج می‌داند؛

-نظریه برآورده شدن خواسته‌ها یا نیازها که شادکامی را در گرو ارضای امیال و خواسته‌های فردی می‌بیند؛

-نظریه‌های «فهرست اهداف» که مجموعه‌ای از ارزش‌ها و دستاوردهای عینی (مانند روابط خوب، پیشرفت، فضیلت و...) را به‌عنوان مؤلفه‌های ضروری یک زندگی خوب برمی‌شمارند.

- نخست، جهان داستایفسکی جهان تراژدی، بحران و اضطراب است؛ درحالی‌که نزد ارسطو یا ابن‌سینا، شادی و سعادت‌مندی در هماهنگی فرد و جهان عقلانی و نظم هستی ریشه دارد، داستایفسکی این نظم و عدالت را همیشه دست‌یافتنی نمی‌بیند. جهان او آکنده از بی‌عدالتی، گناه و ستیزهای اخلاقی است. شادی، در این جهان، از تعادل و آرامش زاده نمی‌شود، بلکه جرقه‌ای نادر و پرتنش است که در تاریکی‌ها ظاهر می‌شود. به گفته ایوان در برادران کارامازوف: «من به خدا اعتقاد دارم، اما نمی‌توانم جهان او را بپذیرم... چه چیزی می‌تواند رنج یک کودک بی‌گناه را توجیه کند؟ و اگر همه حقیقت در این باشد که همه این رنج‌ها برای نجات انسان لازم است، من پیشاپیش اعلام می‌کنم که این حقیقت را نمی‌پذیرم» (ج ۱۴: ۲۲۰). این دیدگاه شکاکانه، فاصله‌ای عمیق با خوش‌بینی و نظم‌گرایی عقل‌باور ارسطو و ابن‌سینا دارد.

- دوم، داستایفسکی به ذات پررمز و راز، غیرقطعی و تاریک انسان باور دارد. برخلاف مولوی که به رشد جوهری روح و عشق ذاتی در انسان امیدوار است، داستایفسکی ریشه شر را نه در جهان بیرون، که در اعماق وجود آدمی می‌بیند. نمونه بارز آن، شخصیت سمردیاکوف^۱ است که باوجود آگاهی، به ورطه پلیدی گرفتار می‌شود. این رویکرد، داستایفسکی را به آگزیستانسیالیسم نزدیک می‌سازد و از آرمان‌گرایی سنتی ابن‌سینا و مولوی متمایز می‌کند.

- سوم، ازمنظر روان‌شناختی، داستایفسکی در مقایسه با متفکران سنتی، به توصیف پیچیدگی‌ها و تاریکی‌های روان انسان بیشتر گرایش دارد. اگر مولوی رهایی از خود را در مسیر صعود معنوی می‌داند، داستایفسکی نابودی و عبور از خود را در مواجهه با تاریکی‌ها و بحران‌های روانی می‌بیند. شخصیت‌های او از جمله ایوان یا راگژین، نه تنها با

^۱ Smerdyakov) Смердяков) شخصیت رمان برادران کارامازوف است؛ او خدمتکار (و در عین حال پسر نامشروع) فتودور پاولوویچ کارامازوف به‌شمار می‌آید.

ارزیابی شناختی و هیجانی فرد از کیفیت زندگی خود تعریف می‌کند:

-بُعد هیجانی: فراوانی هیجان‌های مثبت و کمی هیجان‌های منفی؛

-بُعد شناختی: داوری کلی فرد درباره رضایت از زندگی.

درباره این رویکرد عمدتاً لذت‌گرا^۸، کارول ریف و همکاران مفهوم «بهزیستی روان‌شناختی» را براساس سنت سعادت‌گرا^۹ صورت‌بندی کرده‌اند؛ در این نگاه، تأکید به جای لذت و رضایت لحظه‌ای بر رشد شخصی، خودشکوفایی، خودمختاری، روابط عمیق، هدفمندی و معناست» (ر.ک. فرشادان و همکاران، ۱۴۰۲: ۳-۵).

هرچند داستایفسکی روان‌شناس نبود، اما عمق نگاه او به تجربه‌های درونی، رنج، معنا و دگرگونی اخلاقی انسان، ازسوی روان‌شناسان نوین بسیار موردتوجه قرار گرفته است. برخی پژوهشگران داستایفسکی را هم‌زمان همچون «پیامبر» و «روان‌شناس» می‌دانند و تأکید می‌کنند که تحلیل‌های ژرف او از وجدان، گناه و رنج، معطوف به امکان دگرگونی و رستگاری انسان است، نه صرفاً توصیف بیماری‌شناختی رنج؛ در این چشم‌انداز، تجربه رنج برای رسیدن به نوعی آرامش و شادی معنوی ضرورتی درونی پیدا می‌کند (Chamberlin).

(۱۹۴۸) بر این اساس، صحنه‌های تحول درونی شخصیت‌هایی همچون سونیا و راسکولنیکوف در جنایت و مکافات یا میشکین در ابله به‌خوبی نشان می‌دهند که شادی راستین نتیجه موفقیت دنیایی نیست، بلکه حاصل دگرگونی اخلاقی، همدلی و ایثار است. در این منظر، رنج نه‌تنها شادی را نفی نمی‌کند، بلکه مقدمه تعالی و ژرفای آن است.

فرشادان و همکاران (۱۴۰۲) همچنین بر پایه همین میراث کلاسیک، مدل‌های نوین‌تر در دهه‌های اخیر را نیز مطرح کرده‌اند: در «نظریه شادکامی پایدار»، سطح شادکامی مزمَن فرد، حاصل سه دسته عامل است:

-عوامل سرشتی و ژنتیکی (حدود ۵۰٪)،

-شرایط و اوضاع زندگی (حدود ۱۰٪)،

-و فعالیت‌های ارادی و انتخابی فرد (حدود ۴۰٪) که امیدبخش‌ترین بخش به شمار می‌آیند، زیرا در حیطة کنترل و عاملیت شخص قرار دارند» (ر.ک. فرشادان و همکاران، ۱۴۰۲: ۳).

مارتین سلیگمن ابتدا با طرح «شادکامی اصیل» (۲۰۰۲)، شادکامی را حاصل سه مؤلفه می‌دانست: هیجان‌های مثبت، درگیر شدن عمیق در فعالیت‌ها، و معنا. او در ادامه، نظریه خود را در قالب مدل پنج‌عاملی PERMA^۱ گسترش داد که عناصر بنیادی یک بهزیستی پایدار را چنین برمی‌شمارد:

۱- احساسات مثبت^۲

۲- مشغولیت^۳

۳- روابط مثبت^۴

۴- معنا^۵

۵- دستاورد و پیشرفت^۶

این مؤلفه‌ها نه صرفاً حالات گذرا، بلکه ساختارهایی نسبتاً پایدار تلقی می‌شوند که در صورت پرورده شدن می‌توانند به «شکوفایی» فردی بینجامند.

ادی دینر، «بهزیستی ذهنی»^۷ را تقریباً مترادف شادکامی تجربه‌شده در نظر می‌گیرد و آن را به‌عنوان

^۱ نخستین حروف کلمات تشکیل‌دهنده مدل

^۲ Positive Emotion

^۳ Engagement

^۴ Relationships

^۵ Meaning

^۶ Accomplishment

^۷ Subjective well being

^۸ hedonic

^۹ eudaimonic

ترسیم می‌کند؛ لحظاتی که در آن‌ها قهرمانان در دل رنج به بصیرت و آرامشی عمیق دست می‌یابند. درعین‌حال، جهان تراژیک و پرتناقض داستایفسکی او را از خوش‌بینی عقل‌گرای یونانی و نظام‌مندی متافیزیکی ابن‌سینا متمایز می‌کند و به چشم‌اندازی آگزیستانسیالیستی نزدیک می‌سازد که در آن، شادی همواره بر لبه تیغ تردید، گناه و امید شکل می‌گیرد.

مقایسه تطبیقی تلقی داستایفسکی از شادی با نظریه‌های روان‌شناختی معاصر نیز نشان داد که دیدگاه وی به رویکردهای سعادت‌گرا و معنامحور نزدیک‌تر است تا مدل‌های صرفاً لذت‌گرا. در پرتو الگوهایی مانند PERMA سلیگمن و تمایز میان «بهبودی ذهنی» و «بهبودی روان‌شناختی»، می‌توان گفت که در جهان داستایفسکی، عناصر «معنا»، «روابط» و «رشد اخلاقی» وزن بسیار بیشتری از «احساسات مثبت» دارند. قهرمانان او غالباً از رفاه، امنیت روانی و لذت‌های آنی چشم می‌پوشند تا به نوعی معنای والاتر، مسئولیت‌درباربر دیگری و «زندگی زنده» برسند؛ مسیری که با تأکید روان‌شناسی مثبت‌نگر معاصر بر نقش رنج، هدفمندی و مبارزه در ساختن بهزیستی پایدار هم‌سخن است و درعین‌حال، تقلیل شادی به شاخص‌های اندازه‌پذیر و مصرف‌محور را به چالش می‌کشد.

درنهایت، می‌توان گفت داستایفسکی تصویری پیچیده و چندلایه از شادی ارائه می‌کند: شادی نه به‌عنوان وضعیتی هموار و بی‌درد، بلکه به‌مثابه «فرایند شدن» و دلیرشدن در برابر رنج، که در آن، انسان در دل تاریکی «شایسته رنج‌های خود» می‌شود و از همین راه به‌شکلی عمیق از شادی و آزادی معنوی دست می‌یابد. این تصویر، میان سنت‌های فلسفی و عرفانی سعادت‌گرا و نظریه‌های معنابندی روان‌شناسی جدید پیوند برقرار می‌کند و نشان می‌دهد که بازخوانی روایت‌های داستایفسکی می‌تواند به غنی‌تر شدن بحث‌های امروز درباره ماهیت شادکامی، رنج و شکوفایی انسانی یاری رساند.

رویگرد داستایفسکی به شادی، با فهم لذت‌گرایانه از شادکامی فاصله بنیادین دارد. در روایت‌های او، هرچا سخن از شادی می‌رود، تقریباً همیشه در متن رنج، بحران، گناه و توبه ظهور می‌کند؛ شادی اصیل نه حذف رنج، بلکه یافتن معنا، آشتی و عشق در دل رنج است. این تلقی به رویکردهای «سعادت‌گرا» و ائودایمونیک نزدیک است که شکوفایی انسان را در رشد اخلاقی، مسئولیت‌پذیری و تحقق امکان‌های وجودی او می‌بینند، نه صرفاً در فراوانی عواطف خوشایند.

۳ نتیجه

چنان‌که در پژوهش حاضر نشان داده شد شادی در منظومه فکری داستایفسکی، به‌هیچ‌وجه با تلقی رایج لذت‌گرایانه از شادکامی یکسان نیست، بلکه به‌مثابه تجربه‌ای وجودی، اخلاقی و معنوی فهم می‌شود که همواره در پیوندی تنگاتنگ با رنج، دگرگونی درونی و تعهد به دیگری قرار دارد. شادی برای او نه نقطه پایان آسایش، بلکه لحظه‌ای است که در آن، انسان از خلال رنج، اعتراف، فروتنی و عشق، به نوعی آشتی با خود، با خدا و با دیگری می‌رسد. از این منظر، «توانایی رنج‌کشیدن» و «توانایی عشق‌ورزیدن» دو شرط اساسی شایستگی شادی‌اند؛ شادی‌ای که «در خود شادی نیست، بلکه در رسیدن به آن است» و فقط در حرکت از تاریکی به سوی نور معنا پیدا می‌کند.

مقایسه نگاه داستایفسکی با سنت‌های فلسفی و عرفانی نشان داد که او در کنار ارسطو، ابن‌سینا و مولوی در زمره متفکرانی قرار می‌گیرد که شادی را فراتر از لذت حسی و رضایت آنی، به‌عنوان فعلیت‌یافتن قوای عالی انسان و پیوند با حقیقت می‌فهمند. همان‌گونه که ارسطو سعادت را «فعالیت نفس مطابق با فضیلت» و ابن‌سینا سعادت را در اتحاد با عقل فعال می‌داند، داستایفسکی نیز اوج شادی را در لحظات فروپاشی خود کاذب و شکوفایی فضیلت‌هایی چون فروتنی، شفقت و ازخودگذشتگی

منابع

- ابن‌سینا، ابوعلی حسین بن عبدالله. (۱۳۷۵).
الاشارات و التنبیها، قم: دفتر نشر الکتاب.
- ارسطو. (۱۳۸۵). اخلاق نیکوماخوسی. ترجمه
محمدحسن لطفی تبریزی. چاپ دوم. تهران:
طرح نو.
- پرتوی‌نژاد فومنی، م.، شاد منامن، م. ر.، و نیکویی،
ع. (۱۴۰۰). بررسی و مقایسه لذت و شادی
ازمنظر ابن‌سینا، مولوی و حافظ. فصلنامه
علمی «تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات
فارسی (دهخدا)»، ۱۳(۴۹)، ۱۷۷-۱۹۵.
- حسینی، آ.، میرانی، ا.، و میر، م. ع. (۱۳۹۹). رابطه
دین و اخلاق در داستان برادران کارامازوف از
فئودور داستایفسکی. جستارنامه: ادبیات
تطبیقی (فارسی انگلیسی)، ۴(۱۲)، ۹۸-۱۱۴.
- زرین‌کوب، ع. (۱۳۶۳). جستجو در تصوف ایران.
چاپ دوم. تهران: امیرکبیر.
- سیدآقایی رضایی، سیده مهنا، و معتمدنیا،
معصومه. (۱۴۰۳). «روند شکل‌گیری
دیدگاه‌های فلسفی فیودور داستایفسکی»،
پژوهش‌های ادبی - فلسفی، دوره ۲، شماره ۱
(شماره پیاپی ۳)، صص ۱۴۷-۱۶۸.
- شرفی، آرمین، و اعوانی، شهین. (۱۳۹۷). «بررسی
جایگاه مسئله شر در آثار داستایفسکی و
تحلیل پاسخ‌های او به این مسئله». فصلنامه
اندیشه دینی دانشگاه شیراز، ۳(۶۸)، ۱۰۸-
۸۵.
- شیمیل، آن‌ماری. (۱۳۸۹). من بادم و تو آتش، ترجمه
فریدون بدره‌ای. چاپ سوم. تهران: توس.
- کریمی، ا. (۱۳۹۵). بررسی روان‌شناسی شادی در
مثنوی مولوی. اولین کنفرانس بین‌المللی
ادبیات و زبان‌شناسی.
- صدرزاده، م. (۱۳۸۳). فلسفه آزادی در آخرین آثار
داستایفسکی. پژوهش ادبیات معاصر جهان
- (پژوهش زبان‌های خارجی)، (۱۶)۹، صص.
۱۷-۳۶.
- صیدی، م. پاشایی، م. ج. (۱۴۰۰). شادی و غم از
دیدگاه ابن‌سینا. حکمت سینوی (مشکوه
النور)، سال ۲۵، شماره ۶۵، ۱۷۷-۱۹۳.
- علوی‌تبار، ه.، و محبتی، م. (۱۳۹۱). معنای زندگی از
دیدگاه داستایفسکی. پژوهشنامه فلسفه
دین (نامه حکمت)، (۱)۱۰، ۱۲۵-۱۵۰.
- غلامی، م. (۱۳۹۷). نظریه شادی مولانا در
فیه‌مافیه. پژوهش‌های ادب عرفانی، (۱)۱۲،
۱۰۸-۸۹.
- فرشادان، س. م.، اسمعیلی، م.، و برجعلی، ا.
(۱۴۰۲). تدوین الگوی شادجانی مبتنی بر
دیدگاه مولانا. فصلنامه فرهنگ مشاوره و
روان‌درمانی، ۱۴(۵۵)، ۱-۳۱.
- محبتی، م.، و علی‌زمانی، ا. ع. (۱۳۹۱). رنج، ایمان و
معنا از دیدگاه داستایفسکی. نشریه فلسفه
و کلام اسلامی، (۱)۴۵، ۱۷۱-۱۹۷.
- معتمدنیا، م. (۱۳۹۵). وجود دیدگاه فلسفی در رمان
جنایت و مکافات اثر فیودور داستایفسکی.
در مجموعه مقالات کنفرانس بین‌المللی
بررسی مسائل جاری ادبیات، ترجمه و
آموزش و یادگیری زبان‌ها (صص. ۳۰-۳۶).
اهواز.
- معین، م. (۱۳۸۶). فرهنگ‌نامه. تهران: نوید.
- مولوی، ج. (۱۳۷۸). مثنوی معنوی (بر اساس نسخه
۶۷۷ ه.ق)، به‌کوشش توفیق سبحانی.
تهران: نشر روزنه.
- مولوی، ج. (۱۳۶۳). کلیات شمس (دیوان کبیر)، با
تصحیحات و حواشی بدیع‌الزمان فروزانفر.
ده جلد. تهران: امیرکبیر.
- مولوی، ج. (۱۳۸۰). مثنوی معنوی، مصحح ع.
سروش. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

یحیی‌پور، م. (۱۳۸۴). بررسی مضامین اسلامی در برخی آثار فیودور داستایفسکی و علل گرایش نویسنده به آن. مجله پژوهش ادبیات معاصر جهان، ۱۱(۳۰)، ۱۴۹-۱۵۹.

همتی، ر. (۱۳۹۷). احساس شادمانی و عوامل دانشگاهی مؤثر بر آن (مورد مطالعه: دانشجویان دختر دانشگاه اصفهان). فصلنامه جامعه‌شناسی کاربردی، ۲۹(۴)، ۲۱-۳۸.

References

- Alavitarbar, H., & Mohabbati, M. (2012). The meaning of life from Dostoevsky's perspective. *Journal of Philosophy of Religion Research (Nameh-e Hikmat)*, 10(1), 125-150.
- Eysenck, H.J. (1990). *Happiness, Fact and Myths*, London: Lawrence Erlbaum.
- Gholami, M. (2018). Mowlana's theory of happiness in Fihi Ma Fihi. *Pazhuhesh-hā-ye Adab-e Erfani*, 12(1), 89-108.
- Chamberlin, W. H. (1948). Dostoevsky: Prophet and psychologist. *The Russian Review*, 7(2), 34-40. Wiley. <http://www.jstor.org/stable/125517>
- Farshadan, S. M., Ismaili, M., Borjali, A. (2023). Development of "Shadjani" Model Based on Rumi's Perspective, *Journal of Culture of Counseling and Psychotherapy*, 14(55), 1-31.
- Fordyce, M. W. (1988). A review of research on happiness measures: A sixty-second index of happiness and mental health. *Social Indicators Research*, 20, 355-381.
- Hemati, R. (2018). Happiness and academic factors affecting it (Case study: Female students of the University of Isfahan). *Applied Sociology Quarterly*, 29(4), 21-38.
- Hosseini, A., Mirani, A., & Mir, M. A. (2020). The relationship between religion and morality in Fyodor Dostoevsky's novel "The Brothers Karamazov". *Jostarnama: Comparative Literature (Persian-English)*, 4(12), 98-114.
- Ibn Sina, A. H. ibn 'Abd Allah. (1996). *Al-Ishārāt wa al-Tanbīhāt*. Qom: Daftar Nashr al-Ketab .
- Khalilova, D. J. (2019). The concept of literary psychologism in the works of F. Dostoyevsky. *European Journal of Literature and Linguistics*, 2, 39-42. (In Russ.)
- Karami, A. (2016). A psychological study of happiness in Rumi's Masnavi. *The First International Conference on Literature and Linguistics*.
- Mawlānā Jalāl al-Dīn Muḥammad Rūmī. (1999). *Masnavi-ye Ma'navi* (based on the 677 A.H. manuscript), edited by Tofiq Subhani. Tehran: Rozaneh Publishing.
- Molavi, J. (1985). *Kolliyāt-e Shams (Divān-e Kabir)* (B. al-Zaman Foruzanfar, Ed.). Tehran: Amir Kabir.
- Molavi, J. (2001). *Masnavi-ye Ma'navi* (A. Soroush, Ed.). Tehran: Elmi va Farhangi Publications.
- Мазель, Р. (2013). Сцены счастья в романах Достоевского. Журнальный клуб Интелпрос. Проблемы исторической поэтики, (11), 165-179. (In Russ.)
- Moein, M. (2007). *Farhang-nameh* (Persian dictionary). Tehran: Navid.
- Mohabbati, M., & Alizamani, A. A. (2012). Suffering, faith, and meaning from Dostoevsky's perspective. *Journal of Islamic Philosophy and Theology*, 45(1), 171-197.
- Motamednia, M. (2016). The philosophical viewpoint in Fyodor Dostoevsky's novel "Crime and Punishment". In *Proceedings of the International Conference on Current Issues in*

Literature, Translation, and Language Teaching and Learning (pp. 30-36). Ahvaz, Iran.

Ng, Y.-K. (2022). What is happiness? Why is happiness important? In Happiness—Concept, measurement and promotion (Chap. 1). https://doi.org/10.1007/978-981-33-4972-8_1

Partovinejad Fomami, M., Shadmanaman, M. R., & Nikooui, A. (2021). A comparative study of pleasure and happiness from the viewpoints of Ibn Sina, Molavi, and Hafez. *Dekhoda: Journal of Interpretation and Analysis of*

Persian Language and Literature Texts, 13(49), 177-195.

Ross, D. (1995). *Aristotle* (6th ed.). London: Routledge.

Sadrzadeh, M. (2004). The philosophy of freedom in Dostoevsky's late works. *Journal of Contemporary World Literature* (Pazhuhesh-e Zabanhayeh Khareji), 9(16), pp. 17-36.

Schimmel, A. (2010). *Man bādām va to ātash* (F. Badraei, Trans.; 3rd ed.). Tehran: Tus.